

УДК 93:94

Каниметов А.К.

К.Тыныстанов атындагы БИМУ

1916-ЖЫЛДАГЫ УЛУТТУК-БОШТОНДУК КӨТӨРҮЛҮШКӨ 100 ЖЫЛ

Кыргыздар Борбордук Азиядагы эң байыркы элдерден экени талашсыз. Анткени алар жөнүндөгү эскерүүлөрдү б.з.ч. III кылымда эле кытай жазма булактарынан жолуктурууга болот. Ушул булактарга таянып өткөн тарыхыбызга көз салсак, кыргыз эли өз жерин, маданиятын, салтын коргоодо ар дайым душмандарга туруштук берип, элдин көз каранды эместиги, азаттыгы үчүн күрөшүп келген.

XVIII кылымдын аягында өзбектердин Кокон хандыгы кыргыздарды баш ийдирип алышкан. Биринчиден, Кокон хандыгынын эбегейсиз эзүүсү, экинчиден Кытайдын Цин империясынын коркунуч туудурусун, үчүнчүдөн кыргыздардын бай-манаптар ортосундагы ички чыр-чатактары, уруу-уруктардын ортосундагы тирешүүлөр элибиздин эртеңки келечегине чоң коркунуч туудурган. Бул баскынчылардан сактанып, ич ара кагышууларды басуу максатында кыргыздар улуу орус элине ык коюп, алар менен түбөлүк достошуу жолун тандап алууга барышкан.

Кыргыз эли Россиянын борбору Санкт-Петербургга жана Омск шаарына чейин элчиликке барышкан. Орус эли менен биригүүгө Атаке, Шералы, Качыбек, Боронбай, Шабдан, Байтик, Курманжан датка сыяктуу инсандар өз үлүштөрүн кошушкан. Бирок ошол мезгилде Абдылдабек, Болоткан, Балбай сыяктуу инсандар каршы да чыгышкан.

Мына ошентип, XIX кылымдын аягында жалпы Орто Азиянын, анын ичинде кыргыздардын Россия менен биргелешкен тарыхы башталган. Россиянын курамына кошулушу пайдалуу болгондугун кыргыз элинин көпчүлүк калк катмарлары айтып келишет.

Андай болгон күндө 1916-жылдагы элдик боштондук көтөрүлүштүн чыгышына эмне себеп болду? Көтөрүлүштү болтурбай коюуга болот беле? деген сыяктуу суроолор бүгүнкү муунду ойлонтуп жаткандыгы да анык.

Андыктан архив мурастарына таянуу менен ушул суроолорго жооп берүүгө далалат жасайлык.

1916-жылдагы улуттук-боштондук кыймылынын келип чыгуу себептерин изилдегенибизде, ошол мезгилдеги жана ага чейинки Россия империясынын саясий абалы менен байланыштырып караганыбыз максатка ылайыктуу.

Себеби Россия бийлигинин борборунда Орто Азия аймагын каратуудан мурда «Колонизация кандайча жүрүшү керек»? «Көчүрүлүп келген орус дыйкандары кандай жерлерге отурукташышы керек?» деген сыяктуу көйгөйлүү маселелер турган.

Россия бийлиги бул маселени чечүү үчүн XIX кылымдын орто ченинде өз саякатчыларынын алдына милдет койгондугунун тарыхый чындыгы бар. Маселен, императордук орус география коомунун мүчөсү Н.А.Северцовдун 1865-1868-жылдардагы саякатында Түркстанды колониялаштыруу маселесине көп маани берип, ал жөнүндө материалдарды топтоп, орус география коомуна жана согуш министрлигине баалуу баян жасаган.

Мына ушундан тартып, Россия империясы Түркстандын курамындагы жерлерди толук мамлекеттик жер деп эсептеп, агрардык жер саясатын биринчи орунга коюп, империянын казынасына калың киреше түшөрүн аныкташ үчүн жерден, токойдон, балыкчылыктан салык алууну көзөмөлгө алган.

Түркстан генерал-губернаторлугунун түзүлүшү менен жергиликтүү калктан ар түрдүү салыктар алынып турган. Биринчи мезгилдерде түтүн башына жана жерге болгон салык менен чогуу мурда Кокон хандыгындагы салык системасы харадж жана танап өкүм сүргөн.

1880-жылдары салык системасы аябай кеңейген. К.К.Палендин айтуусу боюнча, көпчүлүк учурларда булар уезддик администрациянын көрсөтмөсүнүн негизинде болгон.

Кыргыз элинен алынган негизги салыктар болуп түтүн башына жана жерге болгон салык эсептелинген. 1868-жылдагы “Жобо” боюнча түтүн башына 2 сом 75 тыйын салык алынса, ал эми жерге болгон салык ар бир адамдан 25 тыйындан алынган. 80-жылдары түтүн салыгы 4 сомго көбөйгөн. Пишпек, Пржевальск уезддеринен түтүн жана жер салыгын чогултуу жарым миллион сомго чейин жеткен. Бүткүл салык системасы колониялык жана улуттук эзүүчүлүк мүнөздө ишке ашкан. Бул оор абал, албетте, жергиликтүү калктын падышачылык бийликке карата нааразычылыгынын күчөшүнө алып келди.

Жергиликтүү элдердин жерлерин тартып алуу саясаты көп эскерүүлөрдө баяндалат, мисалы: Т.Рыскулов тарабынан жарыяланган маалыматтарды келтирели. Алар мындай: 1916-жылга карай Түркстандагы 914 орус кыштагынын карамагында 1900 десятина жер болгон. Бул иштете турган жердин 57%тин түзөт. Түркстанда жашаган ар бир оруска 3,17 дес. жер, ал эми жергиликтүү калк өзбек, кыргыз, тажик, түркмөндөрдүн ар бирине 0,21 дес. жер гана берилген. Жер жетишсиз болуп аянттын 42% не жергиликтүү калак ээлик кылса, калганы орус келгиндеринин үлүшүнө тийген.

Кыргыздардын жашоосу үчүн зарыл болгон жерлер тартып алынгандыгын жана пайдаланууга туура келген жерлер калбагандыгын көтөрүлүштөн кийин моюндарына алышкан. Куропаткин 1916-жылдагы көтөрүлүштүн чыгуу себеби жөнүндө падышага жазган докладында мындай деп билдирген: “Орустардын кыштактары, мал чарбасы үчүн жерлерди, казынанын токой жерлерин, өзгөчө, 1904-жылдан баштап кыргыз калкына керек зарыл жерлерин да тартып алынышына алып келди. Бул көрүнүш сенатор граф Пален жүргүзгөн ревизиянын убагында белгиленген эле, бирок ага тийиштүү чара көрүлгөн эмес”.

“Согуш муктаждыктары үчүн Түркстандан жиберилген мал, мүлктүн өлчөмү жөнүндө падышага 1917-жылы берген маалыматында Куропаткиндин билдирүүсүндө: Түркстандан 40899244 пуд пахта, 28004 чарчы аршин кийиз, 3109 миң пуд пахта майы, 229 пуд самын, 300 миң пуд даярдалган эт, 473928 пуд балык, 50 миң пуд кунжут, 70 миң жылкы, 12797 төө, 13441 боз үй жөнөтүлдү деп Жусуп Абдрахманов Т.Рыскуловдун “Түркстандагы жергиликтүү элдердин 1916-жылдагы көтөрүлүшү” деген китебинен баяндама келтирдим деп билдирет”.

Жерлерди көзөмөлгө алуу менен бирге орус башкармалыгында атайын бөлүм түзүлүп, анын негизги максаты Жети-Суу облусуна келгендерди көчүрүүдө сууга ыңгайлуу жерлерди изилдөө жана колонияга даярдоо болгон (КР.Б.МА.Ф.130.оп.3.д.18).

Жергиликтүү калктар үчүн жердин кысымга алына баштагандыгынын акыры 1877, 1880, 1889-жылдардагы катуу жуттар менен аяктаган (Казакстан БМ.А.Ф.44.оп.1.д.10682.Б/175177).

Жайыттардын тарышынан мал жакшы семирбей калып, кар калың жаап, кыш оор түшкөн убактарда малдар кар тээп оттой албай кырыла баштаган.

Жети-Суу областынын 1886-жылкы маалыматы боюнча, жутта Токмок уездинин Нарын, Эсенгул жана саяк болуштугунан 272 848 баш мал, ал эми Жети-Суу областынын Ысык-Көл уездинде 36223 баш мал кырылган. Мына ушундан улам калктын акыбалы жыл өткөн сайын оорлоп, 1916-жылдарга жакын эл арасында Россия империясына болгон кооптонуулар пайда боло баштаган.

Бул тагдырга туш келген кыргыз эли үчүн жакшы жашоо келет деген үмүт тилегенин ордуна коомдун жашоо турмушу бузулуп, жерлери тарып, малдары жуттан кырылып азайып, эр жеткен уулдарын согушка алышы жергиликтүү элдин акыркы үмүтүнө балта чапкан.

Жыйынтыгында, Россия империясынын өзүмчүл саясаты оң таасирин тийгизбестигин түшүнгөн жергиликтүү калк колониялык эзүүгө каршы багытталган, боштондук үчүн

болгон күрөшкө аттанышкан. Мунун бардыгын архив барактарындагы документалдык материалдар далилдеп берет.

Мисалы, 1916-жылдын 18-августунда Түркстан генерал-губернатору А.Н.Куропаткин аскер министри Д.С.Шуваевге Жети-Суу облусунун түштүгүндөгү көтөрүлүштүн чыгыш себептери тууралуу атайын Ташкенттен Петроградга телеграмма жөнөткөн. Анда Түркстан генерал-губернатору көтөрүлүштүн чыгышына аскердик оорук жумуштарына эр-уулдарды алуу элдин негизги нааразылыгы болсо дагы, эң эле негизги себеби кылымдар бою жашап келе жаткан кыргыздардын жакшы жерлерине орус келгендеринин отурукташышы, жаңы бийликтин тартибине нааразы болгон элди көтөрүлүшкө чыгууга аргасыз кылгандыгын ачык эле мойнуна алгандары көрүнүп турат.

Кыргыздардын түндүгүндөгү көтөрүлүштүн жүрүшү.

Жергиликтүү элдерди тылдагы кара жумушка алуу жөнүндөгү буйрукка Николай II 1916-жылдын 25-июнунда кол койгон. Тылдагы жумуштарга мобилизациялоо ишин жүргүзүүнүн планын иштеп чыгуу үчүн Түркстан крайынын генерал-губернаторунун алдында крайдагы согуштук губернаторлордун кеңешмеси өткөрүлдү.

Кеңешмеде облустар боюнча мобилизацияланууга тийиштүү контингенттердин саны аныкталган. Түркстан крайы боюнча тылдагы кара жумушка бардыгы 250 миң киши алуу керек болгон. Алар областтар боюнча төмөндөгүдөй болуп бөлүнгөн:

Сыр-Дарыя областы	87 миң адам
Жети-Суу	60 миң адам
Фергана	50 миң адам
Самарканд	38 миң адам
Закаспийск	15 миң адам
<i>Баардыгы</i>	<i>250 миң киши</i>

Кеңешмеден кийин, 1916-жылдын 8-июлунда Түркстан крайы боюнча мобилизациялоо жөнүндө буйрук жарыяланып, анын негизинде жергиликтүү элдин 19 жаштан 43 жашка чейинки адамдары кара жумушка мобилизацияланууга тийиш болгон.

Кыргызстандын Пржевальск уездинен 7150 киши, Нарын районунан 2200, Бишкек уездинен 11530, Талас районунан 1794, Кыргызстандын түштүгүнөн Ош жана Жалал-Абад районунан 12300 киши мобилизацияланмак. Кыргызстан бардыгы болуп азыркы чек ара боюнча 35874 киши берүүгө тийиш болгон.

1916-жылдын 4-июлунда Хожентте көтөрүлүш башталып, көтөрүлүш жасагандар курал-жабдыктарын тартып алуу максаты менен караулга кол салуу аракеттерин башташкан. Мына ушул Хоженттеги кабар Туркстандын ар тарабына бет алып, июль айында Фергана өрөөнүнүн айрым жерлеринде көтөрүлүштөр болуп, андан кийин Кыргызстанга өтүп, түндүк региондо Бишкек уездинде, Олуя-Ата уездинин тоо жаккы бөлүгүндө Пржевальск уездинде, түштүктө Ош уездинин бир катар райондорунда болуп өткөн.

1916-жылдын 10-июлунда Жети-Суу областы боюнча мобилизациялоо жарыяланып, ушул эле күнү карапайым калк арасында абдан катуу чуу көтөрүлүп чыккан. Буйрук жарыяланган күндөн тартып Кыргызстандын бардык райондорунда нааразылык башталган.

Көтөрүлүш башталары менен эле анын Туркстанга тарашынан корккон падыша өкмөтү согушуп жаткан армиядан генерал А.Н.Куропаткинди чакыртып, аны Туркстандын генерал-губернаторлугуна дайындаган. 1916-жылдын 17-июлунда Туркстанда согуштук абал жарыяланып, согуш министринин буйругу менен Турстанга 11 батальон, 3,3 миң казак-орус жөнөтүлгөн.

Жети-Суудагы көтөрүлүштү басуу үчүн күчтүү куралданган 6530 аскер келген, алардын 1105и атчан аскерлер болгон. Кийинчерээк согуш министринин буйругу менен дүйнөлүк биринчи согушта согушуп жаткан аскерлердин 2 орус-казак, 240 атчан чалгынчылар кошууну, 16 замбирек жана 47 пулемет кошумча жөнөтүлгөн.

Чүй өрөөнүндө кыргыздын биринчи көтөрүлүштөрү 1916-жылдын 7-августунда башталып, Боом капчыгайында 100го жакын адам Жел-Арык почта станциясына кол салуу менен, Пржевальск менен Бишкектин ортосундагы телеграф байланышын үзүшкөн.

8-августтун түнү Атаке болушундагы кыргыздар казак-орустардын Самсоновка станциясына кол салуу менен, сарбагыш болушундагы кыргыздар болсо көтөрүлүшкө жетекчиликке Мокуш Шабдановду шайлашып, Чон-Кемин суусунун боюндагы Новороссийское селосуна кол салышкан.

9-августта Чүй суусунун Боролдой тоосуна жакын жердеги ирригациялык курулуштар өрттөлүп, 12-августта Орловка селосу, Быстровка, Ак-Бекет селолоруна кол салышкан. Чүй өрөөнүндөгү көтөрүлүшкө Атаке, Сарбагыш, Жаныш, Шамшы, Бурана, Нурмамбет, Байсейит, Ысык-Ата, Темир-Болот, Кара-Кече, Шамурза, Абайылда, Курманкожо, Жумгал, Кочкор болуштарынын кыргыздары катышкан. Бул аймакта переселенец орустардын 44 чарбасы бүлгүнгө учураган.

Пишпек уездиндеги көтөрүлүштүн жеткен чеги Токмок аймагындагы кыргыздарда болгон. Көтөрүлүшкө чыккан кыргыздар 8-август күнү Токмоктон Пржевальскийге кетип бараткан почтаны, 9-августта болсо курал ташыгандарды колго түшүрүп, ал жерден 178 мылтык, 300 миңден ашыгыраак ок болгон, транспорттун конвою өлтүрүлгөн, алардын башында Мөкүш Шабданов турган.

Атаке болушундагы кыргыздар 9-август күнү Кичи-Кеминдин боюндагы хуторлорду чаап алып, казактардын Самсоновка деген станциясын курчашкан.

Сарыбагыш болушундагы кыргыздар Чоң-Кемин токоюндагы Новороссийск селосуна кол салышып, аны өрттөп, малдарын айдап кетишкен, переселенец орус дыйкандары коргонушуп, жашынууга мажбур болушту.

Ал эми Пржевальск уездиндеги көтөрүлүш орустардын Григорьевка айылына кол салуу менен башталып, бул айылдын эли Сазановкага качууга аргасыз болушкан. Көтөрүлүш жасаган кыргыздар 10-август күнү эртең менен Пржевальск жана Сазановканын ортосундагы телеграф байланышын бузушкан. 10-август күнү башка айылдарда дагы кол салуулар башталып, көтөрүлүшкө чыккандардын саны көбөйө баштаган. Август айынын орто ченинде көтөрүлүш Пишпек уездинин 12 болуштугун кучагына алат. Ысык-Көлдө, Галаста да көтөрүлүш күч алат. Көтөрүлүшкө Тенир-Тоодогу кыргыздар да активдүү өз салымын кошушкан. Жумгал өрөөнүнүн чыгыш жагындагы эл көтөрүлүп, жетекчиси катары Медет датканын небереси Көкүмбай хан көтөрүлүп, Кочкор өрөөнү дагы көтөрүлүштүн чордонуна айлана баштаган. Кочкордун чыгыш жагындагы эл Тезекбай Түлкү уулун хан көтөрөт. Ал жетектеген көтөрүлүшчүлөр орустардын Столыпино (азыркы Кочкор) кыштагын талкалап, Кочкордун батышындагы көтөрүлүшчүлөр болуш Канат Ыбыке уулун хан көтөрүп, өздөрүнүн башчысы кылып шайлашкан жана ага баш ийүүгө ант беришкен. Канат хан жетекчилик кылган көтөрүлүшчүлөр Алматы менен Ташкенден келген 1,6 миң падыша аскерлери менен беттешкен. Өтө начар куралданган кыргыз көтөрүлүшчүлөрү замбирек, мылтык менен куралданган регулярдуу аскер бөлүктөрү менен жан аябай салгылашып, алардын көпчүлүгү эркиндик үчүн баатырларча курман болушкан.

Ал эми Ысык-Көл ойдуңундагы Каркыраны кучагына алган көтөрүлүштө кыргыздар, казактар, уйгурлар жана дунгандар ал жактагы 500дөн ашуун дүкөнчөлөрдү талкалашкан. 11-августта кыргыздар менен дунгандар биргелешип Караколго чабуул жасашкан. 13-14-августта көтөрүлүшкө Челпек, Бөрү-Баш айылдарындагы сарт-калмактар

да жигердүү катышышкан.

Жыйырма болушка жакын (60 000 киши) кыргыздар Ысык-Көлдүн түштүк өйүзүнөн жана Каркырадан Текес өрөөнүнө топтолуп, Кытайды көздөй кете башташты. Генерал А.Н.Куропаткин согуш министрине мындай деп билдирген: “Пишпек уездинен, Кочкор өрөөнүнөн козголоңчулар Жумгал жана Каракол тоолоруна кетип жатышат. Ысык-Көлдүн түндүк өйүзүнөн дагы жана Пишпек менен Сон-Көлдүн ортосундагы кыргыздардын бир бөлүгү күн чыгыш жакты көздөй Текеске, экинчи бөлүгү Ысык-Көлдүн түштүк жагы Сыртка, үчүнчү бөлүгү Жумгал жана Кочкорго кетишкен. Ысык-Көлдүн ашууларын ээлеп турган биздин отрядыбыз козголоңчуларды тоого кууп жатат”-деп маалымдаган.

Түркстандын генерал-губернатору Куропаткин согуш министрлигине: “1-октябрдан тартып көтөрүлүштү басылды деп эсептөөгө болот”- деп билдирген. Согуш аракетинен үч офицер, солдаттардан жана казак-орустардан 184 киши өлгөн жана жарадар болгон. Куропаткиндин билдирүүсү боюнча, көтөрүлүш болгондо кыргыздар Жети-Суу боюнча 2000 орус переселенецтерин өлтүрүп, 1000ге жакын адамды, көбүнчө аялдарды туткунга алышып, орустардын 1300 короо-жайын өрттөп жана миң короо-жайын талкалашкан.

Түркстан согуш округунун штабынын маалыматына караганда, Жети-Суу областында бардыгы 8 миңге жакын орус переселенецтердин үй-бүлөсү жабыр тарткан.

Маселен, Беловодскийдеги 500дөн ашуун кыргыздарды көтөрүлүшкө катыштыңар деп сарайга камашып, эртеси баарын мыкаачылык менен өлтүрүшкөн. Ушундай эле окуя Ысык-Көлдүн башындагы Теплоключенка айылында болуп, 500дөй киши өлтүрүлүп, 100дөн ашык адамдын өлүгү Ак-Суу суусуна ыргытылган. Каракол шаарындагы жергиликтүү 700 дунгандан 6 гана киши тирүү калган.

Кытайлык маалыматтар боюнча, Жети-Суу облусунан Кытайга 332 миң адам качып барган. Бул көтөрүлүштө 200миңге жакын кыргыздар өлүп, түндүк кыргыздардын калкы 41.4%ке азайган.

Кытай жергесине ооп кеткен кыргыздардын абалы жөнүндө аскер старшинасы Бычков менен Кашгар консулунун 1917-жылы январда мындай деген кабарды берген: «Козголоң баштаган кыргыздар тоо ашуулары аркылуу Кытай аймагына качкан кезде, сентябрь айынын жарымынан тартып, ноябрь айынын башына чейин бодо малдарынан бүт ажыраган. Алсак, жылкыдан 10%, койлордун төрттөн бири, төөлөрдүн экиден бир бөлүгү гана калган. Үч-Турпандын базарында кыргыз буюмдары толуп кеткен. (“КМ”25.01.1990).

Ал жердеги кыргыздардын турмушу жөнүндө А.Токтомушевдин «Атам айткан» деген ырында:

*Жеримдин топурагы туулуп-өскөн,
Турпанга, кетеримде түйө кеткем.
Сагынып куса боло калган чакта,
Чымчылап ичип жаткан чайга сепкем.*

Көчмөндөрдү аёосуздук менен кыруунун «ийгилиги» тууралуу кабарлардын ичинде генерал Фольбаум билдирген төмөнкүдөй маалымат бар: «Покровский 800 боз үйдү өрттөп жиберди... Берг топтолгон элди таратып, 800гө жакын мыкты күрөшчүнү жок кылды».

Ташкенттен жиберилген падыша төрөлөрүнүн эсеби боюнча, Пишпек жана Каракол уезддеринде көтөрүлүшкө чейин кыргыздын саны 62340 киши болсо, 1917-жылы алардын 20365 киши гана калып, 41975ке кемиген. Башкача айтканда, көтөрүлүш чыккан бул аймактарда кыргыздардын саны 66% кемиген.

1916-жылы кыргыздардын улуттук-боштондук күрөшү жеңилүүгө учурап, жырткычтык менен басылган. Бирок жеңилүү менен аяктагандыгына карабастан,

көтөрүлүштүн тарыхый мааниси чоң. 1916-жылдагы окуя кайсы жагынан албайлы, изилдөөлөргө жана терең ой жүгүртүүгө муктаж.

Адабияттар:

1. Сельскохозяйственный обзор Семиреченской области за 1915 г. - Верный, 1916. - С. 49.
2. Абдрахманов Юсуп. - Б., 2001. - 215-б.
3. Абдрахманов Юсуп. - Б., 2001. - 229-230-бб.
4. 1916-жылкы Кыргызстандагы көтөрүлүш. - Б.: Кырг-н, 1996.
5. Абдрахманов Ж. Кыргыздардын 1916-жылдагы көтөрүлүшү. – Ф.: Кыргызмамбас, 1932.
6. Рыскулов Т. 1916-жылдагы казактар менен кыргыздардын көтөрүлүшү жөнүндө. – Алматы, 1926.
7. Шабдан баатыр. -Б., 1992.
8. Усенбаев К. Восстание 1916 года в Киргизии. – Ф.: Илим, 1927.
9. Бройдо Г.И. Восстание кыргызов 1916. - Т., 1925.
10. Солтоноев Б. Кызыл кыргыз тарыхы, 2-китептен. - Бишкек, 1993.
11. Байтур А. Кыргыз тарыхынын лекциялары. - Бишкек, 1992.